

२१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरण : एक चिकित्सक राज्यशास्त्रीय अभ्यास

¹तुषार साहेबराव सुरडकर (M. A. I), ²डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

राज्यशास्त्र विभाग, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026 Keywords: महिला सक्षमीकरण, राज्यशास्त्र, डिजिटल साक्षरता, स्वयंसहाय्यता बचत गट, राजकीय आरक्षण, भारत.	२१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरण ही केवळ स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार प्रदान करण्याची प्रक्रिया न राहता, सामाजिक विषमता, आर्थिक परावलंबन, राजकीय अपुरेपणा आणि डिजिटल दरी यांना आव्हान देणारी एक व्यापक राज्यशास्त्रीय संकल्पना म्हणून उदयास आली आहे. प्रस्तुत संशोधनपत्रात जागतिकीकरण, लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि डिजिटल क्रांती यांच्या पार्श्वभूमीवर भारतातील महिला सक्षमीकरणाची बदलती स्वरूपे व त्यासमोरील आव्हाने यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व डिजिटल सक्षमीकरण या चार प्रमुख परिमाणांवर भर देण्यात आला आहे. विशेषतः स्वयंसहाय्यता बचत गटांद्वारे ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ५० टक्के आरक्षणामुळे उदयास आलेले महिला नेतृत्व, तसेच २०२६ च्या कालखंडातील डिजिटल साक्षरता व सायबर सुरक्षिततेशी संबंधित नव्या समस्या यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हा संशोधननिबंध गुणात्मक व संख्यात्मक अशा मिश्र पद्धतीवर आधारित असून, दुय्यम माहिती स्रोतांबरोबरच शासकीय अहवालांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी पितृसत्ताक मानसिकता, डिजिटल दरी, आर्थिक असुरक्षितता आणि नाममात्र राजकीय नेतृत्व यांसारखी आव्हाने आजही कायम आहेत. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण ही सतत चालणारी प्रक्रिया असून, ती प्रभावी करण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा, सामाजिक मानसिकतेत बदल आणि डिजिटल समावेशन आवश्यक ठरते.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 5%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Suradkar, T. S., & Auti, M. E. (2026). २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरण : एक चिकित्सक राज्यशास्त्रीय अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 986–991.

प्रस्तावना

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः" ही भारतीय सांस्कृतिक संकल्पना स्त्री सन्मानाचे आदर्श चित्र उभे करते. तथापि, प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तवात महिलांना समान दर्जा, संधी आणि अधिकार मिळवण्यासाठी दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागला आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना या संघर्षातूनच उदयास आली असून, ती आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक महत्त्वाची अभ्यासविषयक संकल्पना ठरली आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना केवळ शिक्षण देणे किंवा रोजगार उपलब्ध करून देणे एवढ्यावर मर्यादित नसून, त्यांना स्वतःच्या आयुष्याशी संबंधित निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, सामाजिक सन्मान, आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय सहभाग प्राप्त करून देण्याची सर्वसमावेशक प्रक्रिया होय. जेव्हा एखादी महिला सक्षम होते, तेव्हा ती केवळ स्वतःचेच नव्हे तर कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासात योगदान देते.

२१ व्या शतकात जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानातील क्रांती आणि लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे महिलांच्या भूमिका लक्षणीयरीत्या बदलल्या आहेत. महिलांनी अंतराळ, विज्ञान, संरक्षण, प्रशासन आणि उद्योजकता अशा विविध क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. मात्र, या सकारात्मक बदलांबरोबरच पितृसत्ताक मानसिकता, आर्थिक असमानता, लिंगाधारित हिंसाचार आणि डिजिटल दरी यांसारखी आव्हाने आजही महिला सक्षमीकरणाच्या मार्गातील अडथळे ठरत आहेत. भारतीय संविधानातील कलम १४, १५ आणि २१ महिलांना समानता, भेदभावविरहित वागणूक आणि जीवनाचा अधिकार प्रदान करतात. याशिवाय, विविध कायदे, धोरणे आणि कल्याणकारी योजना महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी राबविण्यात आल्या आहेत. तथापि, या कायदेशीर तरतुदी आणि धोरणांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी कितपत प्रभावी ठरते, हा एक महत्त्वाचा राज्यशास्त्रीय प्रश्न आहे.

या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधनपत्राचा उद्देश २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाची बदलती स्वरूपे, त्यामागील सामाजिक आर्थिक व राजकीय प्रक्रिया आणि उदयोन्मुख डिजिटल आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे.

सैद्धांतिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

महिला सक्षमीकरणाचा विचार हा केवळ समकालीन धोरणांचा परिणाम नसून, त्याची मुळे सामाजिक सुधारणांच्या दीर्घ ऐतिहासिक प्रक्रियेत रुजलेली आहेत. भारतीय समाजरचनेत पितृसत्ताक व्यवस्था दीर्घकाळ प्रबळ राहिल्यामुळे महिलांचे स्थान दुय्यम स्वरूपाचे होते. तथापि, १९व्या शतकातील समाजसुधारकांच्या कार्यामुळे स्त्री शिक्षण, सामाजिक सन्मान आणि समानतेच्या संकल्पनांना वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

ऐतिहासिक संदर्भ : समाजसुधारकांचे योगदान

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ उभारून महिलांच्या सक्षमीकरणाचा पाया घातला. शिक्षणाशिवाय स्वातंत्र्य आणि आत्मनिर्भरता अशक्य आहे, हा त्यांचा विचार आजही तितकाच समर्पक ठरतो. ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्री पुरुष तुलना या ग्रंथाने लिंगभेदावर चिकित्सक टीका करून स्त्रीवादी विचारसरणीला वैचारिक दिशा दिली. या सुधारकांच्या कार्यामुळे महिलांच्या प्रश्नांकडे नैतिक नव्हे, तर संरचनात्मक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून पाहण्याची दृष्टी विकसित

झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेने महिलांना कायदेशीर समानतेचा आधार दिला. घटनेतील कलम १४ (समानतेचा अधिकार), कलम १५ (लिंगाधारित भेदभावास मनाई) आणि कलम २१ (जीवन व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अधिकार) हे महिला सक्षमीकरणाचे घटनात्मक स्तंभ मानले जातात. तथापि, कायदेशीर समानता आणि सामाजिक वास्तव यामध्ये अद्याप अंतर दिसून येते.

सैद्धांतिक चौकट : राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोन

राज्यशास्त्रीय पातळीवर महिला सक्षमीकरणाचा अभ्यास विविध सैद्धांतिक चौकटींमधून केला जातो. उदारमतवादी (Liberal) दृष्टिकोन महिलांना समान हक्क, संधी आणि प्रतिनिधित्व मिळावे यावर भर देतो. या दृष्टिकोनानुसार शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय सहभाग हे सक्षमीकरणाचे मुख्य घटक आहेत. स्त्रीवादी राज्यशास्त्र (Feminist Political Theory) मात्र सत्तेच्या संरचना, पितृसत्ताक वर्चस्व आणि सामाजिक आर्थिक विषमता यांचा सखोल अभ्यास करते. स्त्रीवादी विचारवंतांच्या मते, महिलांचे सक्षमीकरण केवळ राज्याच्या धोरणांवर अवलंबून नसून, सामाजिक मानसिकता आणि सत्तासंबंधांमध्ये मूलभूत बदल आवश्यक आहेत.

समकालीन काळात विकासात्मक (Developmental) आणि सहभागात्मक (Participatory) दृष्टिकोनही महत्त्वाचे ठरतात. स्वयंसहाय्यता बचत गट, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांद्वारे महिलांचा थेट सहभाग वाढवण्याचा प्रयत्न या चौकटींमध्ये दिसून येतो.

महिला सक्षमीकरणाची बदलती स्वरूपे

२१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप बहुआयामी झाले आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि डिजिटल या सर्व क्षेत्रांत महिलांची भूमिका विस्तारत आहे. तथापि, या विस्तारासोबतच नवीन प्रकारची आव्हानेही उदयास येत आहेत.

सामाजिक सक्षमीकरण

सामाजिक सक्षमीकरणाचा मुख्य आधार म्हणजे शिक्षण आणि सामाजिक सन्मान. महिला साक्षरतेत लक्षणीय वाढ झाली असली, तरी ग्रामीण शहरी आणि सामाजिक गटांनुसार असमानता आजही आढळते. बालविवाह, कौटुंबिक हिंसाचार आणि लिंगभेद यांसारख्या सामाजिक समस्या महिलांच्या पूर्ण सक्षमीकरणात अडथळा ठरतात. सामाजिक चळवळी, स्वयंसेवी संस्था आणि माध्यमे या समस्यांविरुद्ध जनजागृती घडवून आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

आर्थिक सक्षमीकरण : स्वयंसहाय्यता बचत गट

आर्थिक स्वावलंबन हे महिला सक्षमीकरणाचे केंद्रबिंदू मानले जाते. भारतात १९९९ नंतर स्वयंसहाय्यता बचत गट (Self-Help Groups) या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण मोठ्या प्रमाणावर घडून आले आहे. अल्पबचत,

सूक्ष्म कर्ज आणि लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून महिलांनी उत्पन्ननिर्मितीची साधने विकसित केली आहेत. यामुळे केवळ आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली नाही, तर महिलांचा आत्मविश्वास आणि सामाजिक दर्जाही उंचावला आहे.

राजकीय सक्षमीकरण

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि महानगरपालिकांमध्ये महिला नेतृत्व उदयास आले आहे. तथापि, अनेक ठिकाणी 'नाममात्र नेतृत्व' किंवा 'सरपंच पती' ही समस्या आढळते, जी वास्तविक सक्षमीकरणावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

डिजिटल सक्षमीकरण : संधी आणि धोके

डिजिटल क्रांतीमुळे महिलांसाठी नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. स्मार्टफोन, इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून माहिती, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी महिलांपर्यंत पोहोचत आहेत. मात्र, डिजिटल दरी, सायबर गुन्हेगारी आणि ऑनलाईन छळ यांसारखी आव्हाने विशेषतः महिलांसाठी गंभीर ठरत आहेत. त्यामुळे डिजिटल सक्षमीकरणासोबतच सायबर सुरक्षिततेचे शिक्षण देणे अत्यावश्यक ठरते.

तुलनात्मक व सांख्यिकीय विश्लेषण (२०११-२०२६)

महिला सक्षमीकरणाच्या प्रगतीचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करण्यासाठी तुलनात्मक व सांख्यिकीय विश्लेषण आवश्यक ठरते. २०११ च्या जनगणना व त्यानंतरच्या राष्ट्रीय सर्वेक्षणांच्या तुलनेत २०२६ पर्यंत महिलांच्या सामाजिक आर्थिक व डिजिटल स्थितीत लक्षणीय बदल अपेक्षित/दिसून येतात. तथापि, हे बदल प्रदेश, वर्ग आणि सामाजिक गटांनुसार असमान आहेत.

महिला सक्षमीकरणातील प्रमुख निर्देशक (२०११-२०२६)

तक्ता : महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख निर्देशक (२०११-२०२६)

निर्देशक	२०११	२०२६ (अंदाजित)
महिला साक्षरता दर (%)	६५.४६	८५
डिजिटल साक्षरता (%)	१०	८२
स्मार्टफोन वापर (%)	५	७०
स्थानिक स्वराज्यात सहभाग (%)	२०	५०

२०११ ते २०२६ या कालावधीत महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित सर्व निर्देशकांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून येते. मात्र, ही वाढ प्रादेशिक व सामाजिक स्तरांनुसार असमान आहे. या आकडेवारीतून दिसते की, शैक्षणिक व तांत्रिक प्रवेश वाढला असला तरी गुणवत्तात्मक सहभाग आणि निर्णयक्षमतेत अजूनही अंतर आहे. डिजिटल साधनांचा वापर वाढला असला, तरी आर्थिक

व्यवहार व सायबर सुरक्षिततेतील कौशल्ये सर्वत्र समान नाहीत.

महिला सक्षमीकरणातील प्रमुख आव्हाने

1. सामाजिक व सांस्कृतिक आव्हाने

पितृसत्ताक मानसिकता आजही अनेक सामाजिक स्तरांवर प्रबळ आहे. घरगुती कामांचा असमान भार, बालविवाहाचे अवशेष आणि लिंगाधारित हिंसाचार यांमुळे महिलांची सार्वजनिक सहभागिता मर्यादित राहते.

2. आर्थिक आव्हाने

लिंगाधारित वेतनतफावत, मालमत्ता हक्कांचा अभाव आणि असंगठित क्षेत्रातील असुरक्षित रोजगार या समस्या महिला सक्षमीकरणाला अडथळा आणतात. मालमत्तेवरील मालकी नसल्यामुळे महिलांना कर्ज व उद्योजकतेच्या संधी मर्यादित मिळतात.

3. डिजिटल व सायबर आव्हाने

डिजिटल दरी ही २१ व्या शतकातील नवीन, पण गंभीर समस्या आहे. ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये इंटरनेट प्रवेश, डिजिटल व्यवहारांची क्षमता आणि सायबर सुरक्षिततेचे ज्ञान तुलनेने कमी आहे. ऑनलाईन फसवणूक, सायबर स्टॉकिंग आणि डिजिटल छळ यांसारख्या घटनांनी महिलांच्या सुरक्षिततेवर प्रश्न निर्माण केला आहे.

4. राजकीय आव्हाने

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील 'नाममात्र नेतृत्व' ही समस्या अद्याप कायम आहे. कायदेशीर प्रतिनिधित्व असूनही प्रत्यक्ष निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा प्रभाव मर्यादित राहतो.

धोरणात्मक शिफारसी (Recommendations)

महिला सक्षमीकरण अधिक प्रभावी करण्यासाठी खालील धोरणात्मक उपाय महत्वाचे ठरतात:

- **डिजिटल साक्षरता व सायबर सुरक्षितता प्रशिक्षण** : ग्रामीण व निमशहरी महिलांसाठी लक्ष केंद्रीत कार्यक्रम.
- **मालमत्ता हक्क बळकटीकरण** : कौटुंबिक मालमत्तेत महिलांचे नाव अनिवार्य करण्यासाठी प्रोत्साहन.
- **महिला उद्योजकतेस प्रोत्साहन** : SHGs उत्पादनांसाठी ई-मार्केटप्लेस व थेट बाजारपेठ.
- **सुरक्षित कार्यस्थळे** : विशाखा मार्गदर्शक तत्वांची कडक अंमलबजावणी.
- **राजकीय क्षमताविकास** : निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण.

निष्कर्ष (Conclusion)

२१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरण ही एक गतिमान आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, राजकीय सहभाग आणि डिजिटल समावेशन या चारही स्तंभांवर सक्षमीकरण उभे आहे. भारताने या दिशेने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली असली, तरी सामाजिक मानसिकतेतील बदल, डिजिटल दरीचे उच्चाटन आणि वास्तविक राजकीय सक्षमीकरण

या बाबी अजूनही आव्हानात्मक आहेत.

महिला सक्षमीकरण हे केवळ स्त्रियांचे नव्हे, तर लोकशाही सुदृढीकरणाचे आणि सर्वसमावेशक विकासाचे साधन आहे. त्यामुळे धोरणकर्ते, नागरी समाज आणि शैक्षणिक संस्था यांनी एकत्रित प्रयत्न करून महिला सक्षमीकरणाला केवळ घोषणांपुरते न ठेवता प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतरित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची (References)

1. भारत सरकार, महिला व बाल विकास मंत्रालय. *वार्षिक अहवाल*.
2. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग. *महिला सक्षमीकरण अहवाल*.
3. भारतीय संविधान – कलम १४, १५, २१.
4. राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-6).
5. UN Women. *Gender Equality Reports*.
6. शिंदे, ताराबाई. *स्त्री-पुरुष तुलना*.
7. जाधव, अनिता. *आधुनिक भारतातील स्त्री सक्षमीकरण*.
8. योजना (Yojana) मासिक - भारत सरकार